

Adam Radosław Suławka*

Warszawa

Rewolucyjne partie chłopskie w II RP w świetle historiografii

Abstract

The aim of this article is to summarise the current state of academic research regarding revolutionary peasant parties in the Second Polish Republic: the Independent Peasant Party (IPP), Union of Peasant Left “Self-Help” and Belarussian Peasant and Workers “Hromada” that operated in the north-eastern borderlands. These political formations, whose target group was peasants, were crypto-communist. Although officially independent, they were actually agencies of the Communist Party of Poland (CPP) and Communist Party of Western Belarus, which were in turn branches of Soviet intelligence in Poland. These groups aroused greatest interest among researchers prior to 1989 (during the existence of the communist block) due to the fact that Polish historians, members of the ruling Polish United Workers’ Party at the time, monopolised scientific research. Members of the PUWP’s satellite United People’s Party also had the opportunity to work on this issue, but their influence was much weaker. Articles regarding the Hromada were also available; however, much more detailed and important were those written in the Belarussian SSR. Practically in all cases those scientific papers were written in line with the communist ideology that praised the work of these parties. Still, thanks to research in Polish and Soviet archives, we can obtain valuable information about them and their members. After the decline of the communist block the topic has received much less attention from researchers both in Poland and Belarus, except for those who had already worked on it during the communist era and published a few fragmentary articles. As a result, the issue discussed in this article is still waiting for comprehensive and honest scholarship.

Keywords: Second Republic of Poland, Polish People’s Republic, Belarussian SSR, USSR, Independent Peasant Party, Union of Peasant Left “Self-Help”, Hromada, Communist Party of Poland, Polish United Workers’ Party, United People’s Party

Słowa kluczowe: II Rzeczpospolita, Polska Rzeczpospolita Ludowa, Białoruska SRR, ZSRR, Niezależna Partia Chłopska, Zjednoczenie Lewicy Chłopskiej „Samopomoc”, Hromada, Komunistyczna Partia Polski, Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, Zjednoczone Stronnictwo Ludowe

* Wojskowe Biuro Historyczne; e-mail: valdas1989@o2.pl; ORCID iD: 0000-0002-7376-8091

Niniejszy artykuł ma na celu omówienie stanu badań nad rewolucyjnymi partiami chłopskimi działającymi na obszarze II Rzeczypospolitej. Można zaliczyć do nich cztery ugrupowania: Niezależną Partię Chłopską (NPCh, działającą w latach 1924–1927), będące jej kontynuatorem Zjednoczenie Lewicy Chłopskiej (ZLCh) Samopomoc (lata 1928–1931), Białoruską Włościańsko-Robotniczą Hromadę (BWRH, lata 1925–1927) oraz ukraiński Sel-Rob Lewicę (powstała z rozłamu w 1927 z utworzonego rok wcześniej Ukraińskiego Włościańsko-Robotniczego Zjednoczenia Sel-Rob). Ponieważ stan badań nad ostatnią z wymienionych partii omówiła dr Marianna Pyrih, w niniejszym tekście autor skoncentruje się wyłącznie na literaturze przedmiotu dotyczącej trzech pierwszych ugrupowań.

Z omawianych w referacie partii chronologicznie pierwszą była Niezależna Partia Chłopska (NPCh), założona przez secesjonistów z PSL „Wyzwolenie” jesienią 1924 roku. Podstawowym źródłem do zagadnienia NPCh są wydane w roku 1958 wspomnienia jednego z jej czołowych działaczy, byłego posła na Sejm Alfreda Fiderkiewicza¹. Co ciekawe, twierdził on, że pisząc je konfrontował swoje wspomnienia ze stenogramami z posiedzeń Sejmu oraz dokumentami przechowywanymi w Archiwum Zakładu Historii Partii². W szczerzy sposób wspominał także o udziale KPP w powstaniu NPCh oraz własnych związkach z partią komunistyczną, oczywiście przedstawiając ten fakt w pozytywnym oświetleniu.

Pierwszą pełną monografią poświęconą NPCh była praca Stanisławy Jareckiej wydana w 1961 roku³. Liczyła ona ponad 180 stron objętości i była oparta przede wszystkim na prasie oraz propagandowych materiałach partii. Spośród źródeł archiwalnych autorka wykorzystała sprawozdania sytuacyjne wojewodów przechowywane wówczas w Archiwum MSW, a także materiały dotyczące NPCh, Kriestinternu oraz Hromady zgromadzone w Archiwum Zakładu Historii Partii. Dużą wadą wspomnianej pracy – obok ubogiej bibliografii – był fakt, iż stanowiła bardziej opracowanie propagandowe niż naukowe. Poza wspomnianą książką S. Jarecka opublikowała również szkic biograficzny jednego z posłów NPCh – Sylwestra Wojewódzkiego⁴, którego prawdziwa rola w ugrupowaniu do tej pory budzi kontrowersje, o czym szerzej w dalszej części tekstu.

W roku 1962 w „Rocznikach Dziejów Ruchu Ludowego” ukazała się sporządzona przez Marię Mioduchowską bibliografia artykułów publikowanych w czasopiśmie NPCh⁵. Została ona podzielona na 11 rozdziałów według kategorii tematycznych, obejmujących takie kwestie jak sytuacja polityczna i ekonomiczna chłopów, reforma rolna, sprawy robotników rolnych, podatki, swobody ogólnodemokratyczne, kultura i oświata, stosunek do innych partii chłopskich, stosunek do innych partii (głównie KPP), ludowe organizacje

¹ A. Fiderkiewicz, 1958.

² *Słowo wstępne*, [w:] ibidem, s. 5.

³ S. Jarecka, 1961.

⁴ Eadem, 1962, s. 335–350.

⁵ M. Mioduchowska, 1962, s. 397–434.

młodzieżowe, sytuacja chłopów w innych krajach. Dwa lata później, na łamach tego samego pisma Henryk Słabek opublikował 8 dokumentów przechowywanych w Archiwum Instytutu Marksizmu-Leninizmu w Moskwie, które dotyczyły okoliczności organizacyjnego rozwoju NPCh oraz jej następcy, czyli ZLCh „Samopomoc”⁶.

Jednakże dla kwestii badań nad dziejami wspomnianego ugrupowania kluczową wartość miały publikacje Benona Dymka⁷ ukazujące się w latach 60. Obok artykułów o prasie NPCh i genezie jego powstania zaliczał się do nich tom poświęcony działalności NPCh na Mazowszu⁸. W tej publikacji – obok artykułu B. Dymka poświęconego dziejom tego ugrupowania na Mazowszu⁹, znalazło się również 14 tekstów wspomnieniowych byłych działaczy tej partii, 17 tekstów biograficznych mazowieckich członków NPCh oraz aneks informujący o stanie organizacyjnym i strukturach NPCh we wspomnianym regionie. Natomiast trzy lata później ukazał się tom, w którym opublikowano materiały z konferencji zorganizowanej dwa lata wcześniej z okazji 70 lat ruchu ludowego. Znalazł się wśród nich artykuł wspomnianego badacza poświęcony okolicznościom powstania zarówno NPCh, jak i ZLCh „Samopomoc”¹⁰. Podkreślał w nim że „(...) Zasługą NPCh i ZLCh Samopomoc jest wychowanie kadry działaczy chłopskich, którzy odegrali pewną rolę w dalszej radykalizacji ruchu ludowego, a część ich członków umocniła szeregi KPP na wsi”¹¹. Ponadto opublikowano wypowiedzi innych uczestników wspomnianej konferencji, między innymi Henryka Cimka (o którym szerzej w dalszej części tekstu), w którym zwracał on uwagę, że delegalizacja ZLCh „Samopomoc” „(...) w poważnym stopniu pozbawiła KPP legalnych form działalności na wsi”¹².

Zwieńczeniem badań wspomnianego historyka była – obroniona w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego – praca doktorska poświęcona w całości dziejom NPCh, którą następnie opublikowano w wersji książkowej w 1972 roku¹³. Dużą zaletą wspomnianego opracowania jest

⁶ H. Słabek, 1964, nr 6, s. 257–322.

⁷ Benon Dymek (ur. 1934) – urodził się we wsi Boruszyn w gminie Połajewo w rodzinie chłopskiej. Ukończył szkołę średnią w Czarnkowie. W latach 1953–1957 studiował historię w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Współpracował również z gazetami „Express Poznański”, „Gazeta Poznańska” oraz „Gromada Rolnik Polski”. W roku 1957 brał udział w protestach przeciwko zamknięciu gazety „Po prostu”. Następnie zajął się karierą naukową; początkowo badał dzieje NPCh, uzyskując doktorat w 1968 roku, następnie zaś ruchem komunistycznym w II Rzeczypospolitej oraz w pierwszych latach po II wojnie światowej. W roku 1981 uzyskał habilitację na Akademii Nauk Społecznych. Po zmianie ustroju wykładał w Wyższej Szkole Rolniczo-Pedagogicznej w Siedlcach, w WSP w Kielcach, w Wyższej Warszawskiej Szkole Humanistycznej, w Wyższej Szkole Rozwoju Lokalnego w Żyrardowie. Był również współtwórcą Mazowieckiego Towarzystwa Naukowego oraz redaktorem „Rocznika Mazowieckiego”. Zob. J. Myśliński, 2014, s. 15–24.

⁸ J. Fijołek, 1965.

⁹ B. Dymek, 1972, s. 7–70.

¹⁰ Idem, 1967.

¹¹ Ibidem, s. 124.

¹² Ibidem, s. 66–67.

¹³ B. Dymek, 1972.

bogata bibliografia oraz szczegółowo przeprowadzona kwerenda prasowa i archiwalna (autor dotarł również do źródeł przechowywanych w Archiwum Instytutu Historii Partii w Mińsku oraz Centralnym Partyjnym Archiwum Instytutu Marksizmu-Leninizmu w Polsce). Kolejnymi zaletami są również noty biograficzne czołowych działaczy NPCh oraz szczegółowo ustalona siatka organizacyjna owej partii na obszarze całej Polski. Autor ponadto zweryfikował rzeczywistą liczbę członków NPCh, ustalając, że w rzeczywistości była ona znacznie niższa od pojawiającej się w propagandowych opracowaniach liczby 20–30 tysięcy. W rzeczywistości na krótko przed rozwiązaniem wynosiła dokładnie 11 656 osób skupionych w 727 kołach¹⁴. Ponadto poruszył niewygodny temat dotyczący konfliktu pomiędzy NPCh a Hromadą odnośnie podziału wpływów na obszarze Kresów Wschodnich, oczywiście w sposób dyplomatyczny i subtelny. Z tego też powodu, mimo obowiązkowego wówczas przesiąknięcia ideologią, monografia ta zachowuje wartość poznawczą aż do dnia dzisiejszego.

W roku 1975 ukazała się jeszcze jedna publikacja źródłowa, jakim był wybór artykułów publikowanych na łamach organów prasowych NPCh pod redakcją Aleksandra Łuczaka i Kazimierza Przybysza¹⁵. Poza liczącym 16 stron wstępem był on podzielny na 5 części: „W sojuszu z klasą robotniczą” (teksty propagujące tzw. sojusz robotniczo-chłopski), „Przeciwko rządowi klas posiadających”, „Walka o poprawę doli robotników i chłopów”, „NPCh wobec innych stronnictw ruchu ludowego”, „O powszechną oświatę i równe prawa dla obywateli”.

Kolejną z omawianych w niniejszym tekście organizacji jest Hromada, która była ugrupowaniem mniejszości białoruskiej, aczkolwiek w jej skład wchodził również przedstawiciele innych narodowości zamieszkujących północno-wschodnie województwa II Rzeczypospolitej. Została ona założona w roku 1925 i w stosunkowo krótkim czasie osiągnęła znaczącą liczbę członków, która – według różnych szacunków, miała mieć nawet 100–150 tysięcy osób. Ze względu na powiązania jej kierownictwa z partią komunistyczną oraz ZSRR została jednak rozwiązana już w roku 1927. Publikacje dotyczące tego ugrupowania powstawały na obszarze Białoruskiej SRR, aczkolwiek w dużym stopniu były to opracowania raczej propagandowe niż naukowe. Pierwsze pojawiły się jeszcze przed wybuchem II wojny: jedno z nich wydał Feliks Kon w roku 1928¹⁶, drugie zaś ukazało się dwa lata później (było napisane przez jednego z czołowych działaczy KPZB – Leopolda Rodziewicza, który używał pseudonimu Anton Stalewicz)¹⁷. Z kolei w okresie powojennym najważniejszym badaczem tego zagadnienia był Uładzimir Pałujan¹⁸, który pod koniec lat

¹⁴ Ibidem, s. 200–205.

¹⁵ A. Łuczak, K. Przybysz; 1975.

¹⁶ F. Kon, 1928.

¹⁷ [L. Rodziewicz] A. Stalewicz, 1930.

¹⁸ Uładzimir Pałujan (ur. 1928) – urodził się we wsi Niekraszewicze w powiecie stołpeckim. Służył w Armii Czerwonej w czasie II wojny światowej. Absolwent Instytutu Pedagogicznego w Mińsku (1951 rok). W latach 1956–2003 był zatrudniony w Instytucie Historii NAN Białorusi. Uzyskał doktorat w 1980 roku, zaś profesurę w 1993 roku. W swoich badaniach

50. opublikował kilka artykułów poświęconych Hromadzie¹⁹, zaś w roku 1967 wydał monografię tego ugrupowania²⁰. Co ciekawe, przyjął w niej nieco niższą liczbę członków tego ugrupowania, ustalając ją na 120 tysięcy²¹. Poza publikacjami tego badacza, w roku 1966 ukazała się również biografia lidera Hromady Bronisława Taraszkiewicza; napisana przez Arsena Lisa²². Kwestie Hromady poruszano również w opracowaniach dotyczących KPZB.

Z polskojęzycznych autorów w okresie PRL zagadnieniem BWRH zajmowała się przede wszystkim była działaczka KPZB – Aleksandra Bergman²³. W roku 1962 na łamach „Z pola walki” ogłosiła artykuł poświęcony historii wspomnianej partii²⁴. Artykuł ten oparty był na źródłach prasowych, drukowanych wspomnieniach byłych działaczy, stenograficznych sprawozdaniach sejmowych oraz dokumentach przechowywanych Centralnym Archiwum KC PZPR. Koncentrował się przede wszystkim na działalności posłów Hromady i był oczywiście utrzymany w apologetycznym tonie. Piętnaście lat później A. Bergman wydała również biografię przywódcy tego ugrupowania – Bronisława Taraszkiewicza²⁵. Opublikowała także szkice biograficzne innych czołowych działaczy tego ugrupowania: Antona Łuckiewicza²⁶, Szymona Raka-Michajłowskiego²⁷, Pawła Wołoszyna²⁸, Ignacego Dworczanina²⁹. Wszystkie wspomniane artykuły zostały w roku 1984 wydane w zwartej publikacji pod tytułem „Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej”³⁰.

Ponadto w roku 1973 opublikowano materiały z konferencji popularno-naukowej poświęconej działalności BWRH na Białostocczyźnie, jaka odbyła się w Białymstoku 8 lat wcześniej³¹. W tej niewielkiej broszurce, o ewident-

historycznych zajmował się głównie historią ruchu komunistycznego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej oraz historią Białoruskiej SRR w okresie międzywojennym. Zob. *Pałujan Uładzimir Aljaksandrowicz*, [w:] *Encykłapedija Historyi Bielarusi*, 1999, s. 392; M.M. Smoljaninow, 2008, s. 182.

¹⁹ U.A. Pałujan, 1959; idem, 1960.

²⁰ Idem, 1967.

²¹ Ibidem, s. 213.

²² A. Lis, 1966.

²³ Aleksandra Bergman (1906–2005) – urodziła się w Grodnie. W okresie międzywojennym była członkinią KPZB (od 1925 roku) oraz KZMZB. Od roku 1931 należała do Krajowego Sekretariatu KC KPZB. W działalności partyjnej używała m.in. pseudonimów Zina, Stacha oraz Malewska. W roku 1934 wyjechała do ZSRR. Od roku 1935 była poddawana represjom stalinowskim (oficjalnie zrehabilitowano ją w 1956 roku). W roku 1946 została repatriowana do Polski. Po wojnie współpracowała z gazetą „Życie Partii” oraz publikowała teksty historyczne poświęcone Hromadzie, KPZB oraz szkice biograficzne czołowych działaczy wspomnianych ugrupowań. Zob. *Bergman Alieksandra Grygorewna*, [w:] *Riespublika Bielarus’*. *Encikłopedija*, 2006, t. 2, s. 355; A.S. Lis, 1994, s. 19–20.

²⁴ A. Bergman, 1962.

²⁵ Eadem, 1977.

²⁶ Eadem, 1974.

²⁷ Eadem, 1980.

²⁸ Eadem, 1983.

²⁹ Eadem, 1978.

³⁰ Eadem, 1984.

³¹ *Powstanie i działalność Białoruskiej Włociańsko-Robotniczej Hromady na Białostocczyźnie*, 1973.

nie propagandowym charakterze (jej wydawcą był Wydział Propagandy KW PZPR w Białymstoku), znalazły się zaledwie dwa silnie zideologizowane artykuły: jeden dotyczący całokształtu działalności Hromady autorstwa Józefa Kowalskiego³², zaś drugi, autorstwa Borysa Nikitiuka, poświęcony działalności wspomnianego ugrupowania na Ziemi Białostockiej³³. Ponadto w dziale „Dyskusja” opublikowano dotyczące Hromady wypowiedzi byłych działaczy tego ugrupowania, jak również NPCh, KPP i KPZB (m.in. M. Orechwy, A. Bergman, A. Fiderkiewicza). Przedrukowano również wspomnienia M. Orechwy dotyczące „Procesu 133 w Białymstoku”, w trakcie którego ujawniono znaczące powiązania oskarżonych z Hromadą.

Kolejnym ugrupowaniem politycznym, jakie powstało wkrótce po delegalizacji NPCh w roku 1928, było ZLCh „Samopomoc”. Ono również przez pierwsze kilkanaście lat Polski Ludowej nie cieszyło się zainteresowaniem historyków. Badania nad wspomnianym ugrupowaniem zainicjował dopiero Józef Kukułka³⁴, który w 1961 roku opublikował 3 dokumenty z nim związane: jego program polityczny oraz uchwały Zarządu Głównego ZLCh Samopomoc z 1 września 1930 roku i 5 stycznia 1931 roku³⁵. Znacznie ważniejszą rolę w badaniach nad ZLCh odegrał inny badacz, który w roku 1963 ukończył studia historyczne. Był nim Henryk Cimek³⁶.

Od momentu obrony pracy magisterskiej w okresie niemal 50 lat opublikował on kilkadziesiąt artykułów naukowych i popularnonaukowych,

³² J. Kowalski, 1973, s. 5–23.

³³ B. Nikitiuk, 1973, s. 25–77.

³⁴ Józef Kukułka (1929–2004). Urodzony we wsi Rączyna w rodzinie chłopskiej. Ukończył Liceum Męskie w Jarosławiu. W latach 1948–1953 studiował na Wydziale Dyplomatyczno-Konsularnym Akademii Nauk Politycznych w Warszawie, przekształconej w międzyczasie w Szkołę Główną Służby Zagranicznej, gdzie następnie został zatrudniony jako adiunkt. W roku 1957 obronił pracę kandydacką w Instytucie Historii PAN. W kolejnych latach pracował w PISM oraz ZHRL. W latach 1968–1992 przebywał na misji dyplomatycznej w Paryżu, w roku 1971 uzyskał habilitację. Od roku 1972 zatrudniony jako docent w INP WNS UW. Zajmował się przede wszystkim historią stosunków polsko-francuskich. Był członkiem ZSL, w latach 1984–1989 był wiceprzewodniczącym PRON. Po upadku ustroju komunistycznego wciąż działał w PSL. Został pochowany na Cmentarzu Służewskim. Zob. *Zmarł profesor Józef Kukułka*, <http://web.archive.org/web/20060508095928/http://www.ism.uw.edu.pl/profesorkukulka.php> [dostęp: 5.12.2018].

³⁵ J. Kukułka, 1961, s. 269–290.

³⁶ Henryk Cimek (ur. 1941) – urodził się w Kolonii Olchowiec koło Krasnegostawu w rodzinie chłopskiej. Jego ojciec Waclaw walczył w kampanii wrześniowej oraz w Batalionach Chłopskich. W latach 1958–1963 studiował historię na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (pracę magisterską napisał na temat ZLCh „Samopomoc” na Lubelszczyźnie), a następnie został asystentem w Katedrze Historii Najnowszej na tej uczelni. Osiem lat później obronił tamże doktorat; zaś w roku 1973 został zatrudniony w Wyższej Szkole Nauk Społecznych, przekształconej następnie w Akademię Nauk Społecznych. Tam uzyskał w 1982 roku habilitację na podstawie pracy *Koncepcje i problemy sojuszu robotniczo-chłopskiego w ruchu rewolucyjnym w Polsce (1918–1939)*. Należał do PZPR od 1964 roku. Od roku 1990 pracował w Instytucie Historii WSP w Rzeszowie. Trzy lata później uzyskał tytuł profesora zwyczajnego. W roku 1997 przeszedł do Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie; jednakże 4 lata później powrócił do rzeszowskiego WSP (przekształconego później w Uniwersytet). Zob. E.A. Mierzwa, 2008, s. 9–18; K. Strycharz, 2009, s. 184–191.

monografii oraz recenzji dotyczących chłopskich partii rewolucyjnych, ich działaczy oraz ich związków z Międzynarodówką Chłopską (Kriestintern) i Komunistyczną³⁷. Swoją pracę magisterską poświęconą ZLCh „Samopomoc” na Lubelszczyźnie obronił w roku 1963. Już rok później, w redagowanym przez prof. J.R. Szaflika tomie poświęconym ruchowi ludowemu na Lubelszczyźnie, opublikował on pięciostronicowy tekst będący zapewne fragmentem wspomnianej pracy magisterskiej. Wspominał w nim o współpracy członków tego ugrupowania z partiami komunistycznymi w zakresie agitacji komunistycznej wśród chłopów³⁸. Szczególnie dobitne było zakończenie, w którym stwierdzał, że „(...) widać bardzo postępowy charakter działalności «Samopomocy», która w przeciwieństwie do innych stronnictw ludowych działających w tym czasie na wsi, widziała potrzebę zmiany istniejących stosunków na drodze rewolucyjnej”³⁹.

Równoległe do H. Cimka badania nad ZLCh Samopomoc prowadził Józef Ryszard Szaflik⁴⁰, który w roku 1964 opublikował dwa artykuły poświęcone temu ugrupowaniu⁴¹, zaś 4 lata później, w 40 rocznicę jego powstania wydał pierwszą całościową monografię na ten temat⁴². W monografii tej, poza prasą i oficjalnymi publikacjami ZLCh, autor wykorzystał również dokumenty archiwalne pochodzące z krajowych archiwów wytworzone przede wszystkim przez polską administrację z okresu międzywojennego, a także – w niewielkim stopniu przez KPP (co stanie się pretekstem do krytyki, o czym szerzej w dalszej części tekstu). Ponadto łagodnie polemizował z tezą, jakoby ZLCh była przede wszystkim przybudówką KPP, uznając te opinie za propagandę władz przedwojennych. Twierdził także, że było to przede wszystkim ugrupowanie chłopskie⁴³. Poza tym pod koniec pracy wysunął tezę, że „(...) postępowe tradycje Zjednoczenia Lewicy Chłopskiej «Samopomoc» weszły do

³⁷ Zob. *Bibliografia prac Profesora Henryka Cimka za lata 1964–2008*, [w:] W. Bonusiak i inni, 2008, s. 19–30.

³⁸ H. Cimek, 1964, s. 281–285.

³⁹ *Ibidem*, s. 285.

⁴⁰ Józef Ryszard Szaflik (1930–2008) – urodził się we wsi Więcki w powiecie częstochowskim w rodzinie chłopskiej (ojciec Aleksander brał udział w kampanii wrześniowej w stopniu porucznika oraz w antyniemieckiej działalności konspiracyjnej). Ukończył Gimnazjum i Liceum w Częstochowie, zaś w latach 1949–1954 studiował historię na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu. W latach 1954–1960 był zatrudniony w Katedrze Historii Polski do XVIII wieku na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Tam w 1960 roku obronił rozprawę doktorską. Działał również w Zjednoczonym Stronnictwie Ludowym (ZSL). Od roku 1963 był zatrudniony jako kierownik Zakładu Historii Ruchu Ludowego oraz w Instytucie Historycznym UW. W roku 1970 uzyskał habilitację, jednakże rok później musiał odejść z ZHRL. W latach 1975–1980 był dziekanem WH UW, zaś w latach 1982–1985 prorektorem UW. Po upadku ustroju komunistycznego wciąż działał w PSL, ponadto od roku 1991 współpracował z Wyższą Szkołą Rolniczo-Pedagogiczną w Siedlcach oraz od 1992 z Wyższą Szkołą Humanistyczną w Pułtusku. Odznaczony Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski w 1998 roku. Zmarł w Gliwicach. Zob. J. Jachymek, J. Gmitruk, 2010, s. 9–19.

⁴¹ J.R. Szaflik, 1964a, s. 193–210.

⁴² *Idem*, 1968.

⁴³ *Ibidem*, s. 83–84.

skarbnicy całego ruchu ludowego w Polsce, którego spadkobiercą jest Zjednoczone Stronnictwo Ludowe⁴⁴.

Nieoczekiwanie w związku z tą publikacją doszło do polemiki. Rok po jej wydaniu na łamach „Z pola walki” wspomniany wcześniej H. Cimek (który wówczas przygotowywał pracę doktorską na temat ZLCh) opublikował krytyczną recenzję pracy J.R. Szaflika. Ówczesny doktorant zarzucał kierownikowi Zakładu Historii Ruchu Ludowego zbyt powierzchowną kwerendę archiwalną (przede wszystkim pominięcie dokumentów KPP), błędy w cezurze chronologicznej, a przede wszystkim – zbyt krótkie omówienie związków tej partii z KPP. H. Cimek nie zgadzał się przy tym z opinią Szaflika uważającego ZLCh za samodzielne ugrupowanie i przypominał o powiązaniach KPP z założeniem tego ugrupowania i jego działalnością, a także związkach z komunistami kierownictwa „Samopomocy” na czele z jej liderem Stanisławem Wójtowiczem. Dłatego też recenzent stwierdzał, że wspomniana książka nie popularyzuje rzetelnie wiedzy o ZLCh „Samopomoc”⁴⁵.

W tym samym numerze pisma opublikowano odpowiedź J.R. Szaflika, w której zarzucał on młodszemu adwersarzowi przeinaczanie swoich tez; a ponadto podtrzymywał twierdzenie, że ZLCh była przede wszystkim partią chłopską, która propagowała sojusz „chłopsko-robotniczy”, a nie „robotniczo-chłopski”. Wciąż przy tym utrzymywał, że kierownictwo „Samopomocy” nie było związane organizacyjnie z KPP, a szeregowi członkowie tej partii również nie zawsze byli komunistami⁴⁶. W następnym roku w liście do redakcji „Z pola walki” H. Cimek podtrzymał jednak zarzut niewykorzystania przez J.R. Szaflika dokumentów KPP oraz podkreślał związki ZLCh i jej lidera Stanisława Wójtowicza z KPP i Międzynarodówką Komunistyczną. Podkreślał również, że kierownictwo tej partii wysuwało hasło „sojuszu chłopsko-robotniczego” a nie „robotniczo-chłopskiego” jedynie ze względów taktycznych i propagandowych⁴⁷. Co ciekawe, wkrótce potem wspomniany dr hab. Szaflik padł, wraz ze swoim przełożonym, posłem na Sejm i prezesem ZSL – Czesławem Wycechem, ofiarą ataku, w którym sugerowano im zbytnią „prawicowość” w badaniach nad historią ruchu ludowego w Polsce oraz brak zainteresowania aspektami rewolucyjnymi⁴⁸. Ponadto pod koniec tego roku stanowisko prezesa ZSL opuścił Cz. Wycech, zaś dr hab. Szaflik w związku z tym musiał odejść z pracy w ZHRL⁴⁹. Sprawa ta była więc kolejnym przykładem na to, jak faktycznie wyglądała wolność badań historycznych w PRL.

Tymczasem zwieńczeniem badań wspomnianego mgr Cimka nad zagadnieniem powstania i funkcjonowania ZLCh była obroniona w roku 1971 praca doktorska, którą opublikowano w wersji książkowej dwa lata później⁵⁰. Tym

⁴⁴ Ibidem, s. 228.

⁴⁵ H. Cimek, 1969, s. 224–231.

⁴⁶ J.R. Szaflik, 1969, ibidem, s. 231–236.

⁴⁷ H. Cimek, 1970, s. 282–284.

⁴⁸ Zob. J. Gmitruk, S. J. Pastuszka, R. Turkowski, 2018, s. 115–116.

⁴⁹ J. Jachymek, J. Gmitruk, 2010, s. 12.

⁵⁰ H. Cimek, 1973.

samym była to druga całościowa monografia poświęcona ZLCh „Samopomoc”. W pracy tej oczywiście podtrzymał on swoje wcześniejsze stwierdzenia na ten temat, zaś oprócz literatury przedmiotu wykorzystał prasę wspomnianego ugrupowania, dokumenty oraz relacje żyjących działaczy i osób z partią związanych. Ponadto – podobnie jak B. Dymek – wykorzystał archiwalia zarówno administracji polskiej, jak i ZLCh oraz KPP, zgromadzone nie tylko w kraju, ale również za granicą (w Państwowym Archiwum Obwodu Lwowskiego, w którym przechowywano akta Urzędu Wojewódzkiego Lwowskiego). Oprócz bogatej bibliografii do pracy dołączono również aneksy, w których zamieszczono biogramy najważniejszych działaczy ZLCh oraz informacje o wystąpieniach partii w terenie a także wykaz jej kół. Oczywiście, wspomniana monografia była utrzymana w tonie obowiązującej ideologii, jednak pod względem faktograficznym stała ona na wyższym poziomie niż wydana kilka lat wcześniej praca J.R. Szaflika. Ponadto dwa lata później H. Cimek opublikował szkic biograficzny przywódcy ZLCh – Stanisława Wójtowicza⁵¹.

W roku 1988 H. Cimek wydał również istotną, choć stosunkowo niewielkich rozmiarów (ok. 150 stron) monografię pod tytułem *Legalne chłopskie partie rewolucyjne w Drugiej Rzeczypospolitej*⁵². Podzielono ją na 6 rozdziałów, w których omawiano kolejno stanowisko komunistów wobec sojuszu robotniczo-chłopskiego w latach 1918–1923, dzieje NPCh, BWRH, ZLCh „Samopomoc”, Sel-Rob Jedność, organizacje powstałe po delegalizacji Sel-Robu i ZLCh oraz wpływ delegalizacji tych ugrupowań na działalność komunistów na obszarze wsi. Jednak w dużym stopniu była ona powtórzeniem tez zawartych w napisanej siedem lat wcześniej monografii habilitacyjnej. Tym razem jednak autor wyraźnie zwracał uwagę na fakt, że chłopskie partie rewolucyjne pod wpływem „tendencji sekciarskich” w KPP i KPZU stawały się przybudówkami tych ostatnich, jak również, że „z delegalizacją tych partii szło w parze znaczne ograniczenie możliwości legalnego działania komunistów na wsi”⁵³.

W roku 1989, w okresie przemian ustrojowych, została wydana książkowa wersja napisanej osiem lat wcześniej habilitacji H. Cimka, poświęconej dziejom ruchu komunistycznego na obszarze II Rzeczypospolitej⁵⁴. W opracowaniu tym oczywiście poruszano również kwestię rewolucyjnych partii chłopskich w tzw. sojuszu robotniczo-chłopskim oraz ich związki z KPP i Międzynarodówką Komunistyczną. Co ciekawe – odnośnie Hromady autor powtarzał liczbę 150 000 członków podaną w „Białoruskim Kalendarze na 1927 rok” przez M. Bursewicza, zarazem jednak uznawał, że bliższe prawdzie są szacunki U. Pałujana mówiące 120 tysiącach członków⁵⁵. Należy przy tym dodać, że H. Cimek kontynuował swoją karierę akademicką również w III Rzeczypospolitej (w roku 1993 z rąk Lecha Wałęsy otrzymał tytuł

⁵¹ H. Cimek, 1975, s. 137–159.

⁵² H. Cimek, 1988.

⁵³ Ibidem, s. 109, 117.

⁵⁴ H. Cimek, 1989.

⁵⁵ Ibidem, s. 246–247.

profesora), mimo że ton i przesłanie jego publikacji nie zmieniły się za bardzo w porównaniu z okresem PRL.

Jednakże po roku 1989 zainteresowanie kwestią lewicowych ugrupowań chłopskich w II Rzeczypospolitej wśród badaczy uległo znacznemu zmniejszeniu. Z wydanych wówczas opracowań źródłowych dotyczących tego zagadnienia na szczególną uwagę zasługują opracowane przez Szymona Rudnickiego oraz Jerzego Kochanowskiego protokoły z posiedzeń Sądu Marszałkowskiego w sprawie byłego posła NPCCh Sylwestra Wojewódzkiego, który był oskarżany o współpracę z wywiadem wojskowym – tak polskim, jak i sowieckim⁵⁶. Zarzuty te nie zostały jednak udowodnione ani przez ówczesny Sąd, ani współczesnych historyków. Natomiast same protokoły dostarczają wielu ciekawych informacji dotyczących stosunków NPCCh z Hromadą oraz KPP i KPZB.

Jeżeli chodzi o NPCCh i ZLCh „Samopomoc” to w III RP powstawały jedynie artykuły przyczynkarskie. W roku 2008 Dariusz Magier opublikował protokół z przesłuchania komisarza Policji Państwowej z Lublina – Franciszka Sitarza, w którym ten jednoznacznie określał ZLCh „Samopomoc” jako przybudówkę KPP⁵⁷. Sam D. Magier we wstępie stwierdzał, że „(...) należałoby odwrócić paradygmat peerelowskiej metodologii dotyczący genezy rewolucyjnych partii chłopskich. To nie kryzys gospodarczy w Polsce (...) stanowił przyczynę kiełkowania idei komunistycznych na wsi, ile raczej to ruch komunistyczny wykorzystywał z większym powodzeniem radykalne nastroje biedoty wiejskiej do szerzenia wśród mas chłopskich swojej ideologii”⁵⁸. Z kolei w roku 2014 Adam Suławka napisał artykuł poświęcony prasie NPCCh wydawanej w języku rosyjskim⁵⁹. Ten sam autor opublikował również artykuł poświęcony Chłopskiej Partii Lewicowej (ChPL) założonej przez 3 posłów, którzy opuścili NPCCh na krótko przed delegalizacją, uważał jednak, że sama ChPL nie była partią rewolucyjną mimo sporych podobieństw programowych do NPCCh⁶⁰.

Jak już wcześniej wspomniano, do tematyki rewolucyjnych partii chłopskich powracał wciąż H. Cimek. W roku 2003 opublikował on w końcu od dawna planowaną monografię Kriestinternu⁶¹. Wykorzystał w niej zebrane wcześniej materiały z archiwów polskich, ukraińskich, bułgarskich, a także – co istotne – rosyjskich. Wspomniana monografia omawiała myśl polityczną Kriestinternu, jego struktury oraz wpływy w poszczególnych krajach. Jednakże pozostającym pod jego wpływem ugrupowaniom chłopskim w II Rzeczypospolitej poświęcono zaledwie 11 stron i były one w dużym stopniu omówieniem poglądów pojawiających się we wcześniejszych opracowaniach tego autora oraz literaturze przedmiotu⁶².

⁵⁶ J. Kochanowski, Sz. Rudnicki, 1997.

⁵⁷ D. Magier, 2008, s. 403–435.

⁵⁸ Ibidem, s. 404–405.

⁵⁹ A.R. Suławka, 2014, s. 107–125.

⁶⁰ Idem, 2016, s. 207–218.

⁶¹ H. Cimek, 2003.

⁶² Ibidem, s. 129–140.

W roku 2011 ukazała się kolejna, związana z omawianym tematem monografia autorstwa H. Cimka, dotycząca roli mniejszości narodowych w organizacjach komunistycznych oraz kryptokomunistycznych w II Rzeczypospolitej⁶³. Była ona stosunkowo niewielkiej objętości – liczyła ok. 170 stron. Omawiano w niej udział Ukraińców i Białorusinów w NPCCh, ZLCh Samopomoc oraz, oczywiście, białoruską Hromadę i ukraiński Sel-Rob. Jednak praca ta była w znaczącym stopniu powtórzeniem treści zawartych w jego wcześniejszych publikacjach. Ponadto H. Cimek nie uwzględnił w niej publikacji wydanych po roku 1989, na co – mimo generalnie pozytywnych ocen – zwracali uwagę recenzenci⁶⁴.

Po roku 1989 kwestia Hromady również nie cieszyła się zbyt wielką popularnością wśród badaczy. Jeżeli chodzi o publikacje poświęcone *stricte* BWRH, to uwagę zwraca opublikowany w 1994 artykuł autorstwa Wiesława Chorażego poświęcony działalności tego ugrupowania na obszarze 4 powiatów województwa białostockiego⁶⁵. Tekst ten tym razem był wolny od wpływów ideologii komunistycznej. Co ciekawe, autor porównywał Hromadę z polską „Solidarnością” twierdząc, że była ona „(...) ruchem społecznym, który zdobył poparcie wielu chłopów spodziewających się szybkiego rozwiązania spraw reformy rolnej, robotników mających nadzieję na obronę swoich interesów, inteligentów widzących w «Hromadzie» siłę mogącą przyczynić się do emancypacji narodu, rozwoju powszechnej świadomości narodowej”⁶⁶. Z kolei cztery lata temu niewielki artykuł na temat wspomnianej partii opublikowała Sylwia Szyc⁶⁷. Autorka zwracała uwagę, że zlikwidowanie ugrupowania przez władze polskie nie było niczym niezwykłym, gdyż żadne państwo nie świecie nie będzie tolerowało działań zmierzających do oderwania części jego terytorium. Zwracała przy tym uwagę, że – obok kryptokomunistów – w ugrupowaniu tym znajdowali się również białoruscy narodowcy, niechętni komunizmowi⁶⁸. Z kolei spośród białoruskich historyków tematykę BWRH podjął Aleś Smaliańczuk, który w 2003 opublikował w przekładzie białoruskim fragmenty wspomnień Aleksandra Meysztowicza oraz marszałka Sejmu – Macieja Rataja dotyczące likwidacji Hromady⁶⁹. Pięć lat później opublikował też artykuł, w którym omawiał stosunek wileńskich gazet – „Przeglądu Wileńskiego”, „Kurier Wileńskiego” oraz „Słowa” do kwestii likwidacji Hromady przez polskie władze⁷⁰. Na podstawie analizy tekstów zamieszczanych w tych gazetach doszedł do wniosku, że skupione wokół nich środowisko wileńskich krajowców było głównym przeciwnikiem delegalizacji Hromady. Uważało bowiem, że nie rozwiąże to problemu białoruskiego w Polsce, a jedynie go zaogni⁷¹.

⁶³ Idem, 2011.

⁶⁴ Zob. B. Pasierb, 2012, s. 372–380; M. Szumiło, 2012, s. 249–253.

⁶⁵ W. Choruży, 1994, s. 40–62.

⁶⁶ Ibidem, s. 60.

⁶⁷ S. Szyc, 2013, s. 47–55.

⁶⁸ Ibidem, s. 55.

⁶⁹ A. Smaliańczuk, 2003, s. 214–227.

⁷⁰ Idem, 2008, s. 79–86.

⁷¹ Ibidem, s. 85.

Zagadnienie rewolucyjnych partii chłopskich, istniejących i działających w II RP, cieszyło się względnie dużym zainteresowaniem pod koniec lat 50. i 60. w Polsce i Białoruskiej SRR. Jednak ze względu na obowiązujący wówczas ustrój i fakt, że tematyką tą zajmowali się przede wszystkim historycy związani z ZSL (lub PZPR) publikowane wówczas teksty były – w mniejszym lub większym stopniu, przesiąknięte ideologią komunistyczną. Mimo tego jednak, przynajmniej w wypadku opracowań powstałych w PRL, badacze ci starali się zachować (na ile to było możliwe) obiektywizm, a większość powstałych wówczas tekstów zachowuje do dzisiaj sporą wartość poznawczą.

Poza ramami ideologicznymi sporym utrudnieniem był również bardzo ograniczony dostęp do dokumentów archiwalnych przechowywanych wówczas na obszarze ZSRR. Jednak nawet po upadku komunizmu zarówno w Polsce, jak i na Białorusi omawiane w tekście ugrupowania cieszyły się bardzo ograniczonym zainteresowaniem ze strony badaczy. Powstawały na ich temat jedynie teksty przyczynkarskie oraz edycje wybranych dokumentów źródłowych. Obecnie – ze względu na fakt, że od opublikowania najważniejszych monografii na ich temat upłynęło już kilkadziesiąt lat, konieczne byłoby więc napisanie nowych opracowań, pozbawionych zabarwienia ideologicznego oraz wzbogaconych o znacznie łatwiej dziś dostępne archiwalia z Litwy, Białorusi, Ukrainy oraz Rosji.

Jednym z najważniejszych celów badawczych byłoby ustalenie rzeczywistej liczby członków Hromady (aczkolwiek może to być utrudnione ze względu na fakt, że duża część archiwalnych materiałów tej partii uległa zniszczeniu w czasie wojny). Ponadto należałoby ustalić, w jakim stopniu szeregowi członkowie wspomnianych partii rzeczywiście utożsamiali się z ideologią komunistyczną, a w jakim stopniu skorzystali jedynie z okazji na wyrażenie protestu przeciwko porządkom panującym w przedwojennej Polsce. Najważniejszym zadaniem byłoby jednak ustalenie tego, jak duża w rzeczywistości była rola wywiadu sowieckiego w powstaniu i funkcjonowaniu wspomnianych ugrupowań. Ten cel nie jest jednak wykonalny bez pełniejszego dostępu do dokumentów przechowywanych w archiwach Federacji Rosyjskiej, który w obecnej sytuacji jest mocno utrudniony, a niekiedy (jak w przypadku Centralnego Archiwum FSB) wręcz niemożliwy.

Bibliografia

- Bergman A, 1962, *Białoruska Włóściańsko-Robotnicza Hromada*, „Z pola walki” 3, s. 73–99.
- Eadem, 1974, *Anton Łuckiewicz (1884–1946). Szkic biograficzny*, „Przegląd Historyczny” 65 (4), s. 667–695.
- Eadem 1977, *Rzecz o Bronisławie Taraszkiewiczu*, Warszawa.
- Eadem, 1978, *Ihnat Dworczanin (Bijahraficzny narys)*, „Biełaruski Kaliandar”, s. 126–136.
- Eadem, 1980, *Symon Rak-Michajłoŭski (Karotki bijahraficzny narys)*, „Biełaruski Kaliandar”, s. 135–142.
- Eadem, 1983, *Pawieł Wałoszyn*, „Biełaruski Kaliandar”, s. 164–174.

- Eadem, 1984, *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- [Red.] 1999, *Bergman Alieksandra Grygorewna*, [w:] *Riespublika Bielaruś. Encyklopedija*, t. 2, Mińsk, s. 355.
- [Red.], 2008, *Bibliografia prac Profesora Henryka Cimka za lata 1964–2008*, 2008, [w:] *Historia. Polityka. Społeczeństwo. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Henrykowi Cimkowi*, red. W. Bonusiak i inni, Rzeszów, s. 19–30.
- Choruży W., 1994, *Działalność Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady w powiecie białostockim, bielskim i sokólskim w latach 1925–1927*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1, s. 40–62.
- Cimek H., 1964, *Z działalności Zjednoczenia Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” na Lubelszczyźnie*, [w:] *Ruch ludowy na Lubelszczyźnie. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez WK ZSL w Lublinie*, red. J. R. Szaflik, Lublin, s. 281–285.
- Idem, 1969, [Rec.] *Józef Ryszard Szaflik: Z dziejów Zjednoczenia Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” 1928–1931*, Warszawa 1968 *Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza* ss. 242, „Z pola walki” 2(46), s. 224–231.
- Idem, 1970, *List do redakcji*, „Z pola walki” 13(1), s. 282–284.
- Idem, 1973, *Zjednoczenie Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” (1928–1931)*, Lublin.
- Idem, 1975, *Stanisław Wójtowicz*, „Z pola walki” 4, s. 137–159.
- Idem, 1988, *Legalne chłopskie partie rewolucyjne w Drugiej Rzeczypospolitej*, Białystok.
- Idem, 1989, *Sojusz robotniczo-chłopski w Polsce 1918–1939*, Warszawa.
- Idem, 2003, *Międzynarodówka Chłopska*, Rzeszów.
- Idem, 2011, *Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów.
- Czarniakiewicz A., 2006, *Białoruskija palanafily i Hramada. 1925 – paczatak 1927 h.*, „Historyczny Almanach” 12, s. 64–78.
- Dymek B., 1967, *Kształtowanie się lewicy w ruchu ludowym w latach 1924–1931*, [w:] *70 lat ruchu naukowego. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez ZHRL przy NK ZSL dn. 22–24 XI 1965*, red. J.R. Szaflik, Warszawa, s. 88–124.
- Idem, 1972, *Niezależna Partia Chłopska 1924–1927*, Warszawa.
- Encyklopedia Historii Białarusi*, 1999, t. 5, Mińsk, s. 392.
- Fiderkiewicz A., 1958, „Dobre czasy”. *Wspomnienia z lat 1922–1927*, Warszawa.
- Fijołek J. (red.), 1965, *Niezależna Partia Chłopska na Mazowszu 1924–1927*, Warszawa.
- Gmitruk J., Pastuszka S. J., Turkowski R.; 2018, *Czesław Wycech – nauczyciel, ludowiec, polityk (1899–1977)*, Warszawa – Kielce – Pińczów.
- Jachymek J., Gmitruk J.; 2010, *Józef Ryszard Szaflik (1930–2008)*, [w:] *Dla dobra rządu chłopskich dusz... Wiciarz – Ludowiec – Nauczyciel – Uczony. Księga poświęcona pamięci Profesora Józefa Ryszarda Szaflika*, red. M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Koseski, Warszawa–Kielce–Pułtusk, s. 9–19.
- Jarecka S., 1961, *Niezależna Partia Chłopska*, Warszawa.
- Eadem, 1962, *Sylwester Wojewódzki*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 4, s. 335–350.
- Kochanowski J., Rudnicki Sz. (red.), 1997, *Sylwester Wojewódzki przed Sądem Marszałkowskim*, Warszawa.
- Kon F., 1928, *Białoruskaja sieljansko-rabotnickaja gromada*, Minsk.

- Kowalski J., 1973, *Polski ruch komunistyczny a walka wyzwolenicza narodu białoruskiego. Miejsce historyczne BWR Hromady*, [w:] *Powstanie i działalność Białoruskiej Włociańsko-Robotniczej Hromady na Białostocczyźnie (Materiały z sesji popularnonaukowej)*, Białystok, s. 5–23.
- Kukułka J., 1961, *Podstawowe założenia ideowo-programowe Zjednoczenia Lewicy Chłopskiej „Samopomoc”*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 3, s. 269–290.
- Lis A., 1994, *Bergman Aljaksandra Ryhoraŭna*, [w:] *Encykłapedija Historyi Biełarusi t. 2*, Mińsk, s. 19–20.
- Idem, 1966, *Branislaŭ Taraszkiewicz*, Minsk.
- Łuczak A., Przybysz K. (red.), 1975, *Wybór publicystyki Niezależnej Partii Chłopskiej*, Warszawa.
- Magier M., 2008, *Zjednoczenie Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” w opinii władz państwowych w II Rzeczypospolitej*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 5, s. 403–435.
- Mierzwa E. A., 2008, *Jubilat, Profesor Henryk Cimek – sapiens fortuna adiuvat*, [w:] *Historia. Polityka. Społeczeństwo. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Henrykowi Cimkowi*, red. W. Bonusiak i inni, Rzeszów, s. 9–18.
- Mioduchowska M., 1962, *Materiały do bibliografii historii ruchu ludowego opracowane na podstawie zawartości czasopism NPCh*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 4, s. 397–434.
- Myśliński J., 2014, *Nasz redaktor – Profesor dr hab. Benon Dymek – w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, „Rocznik Mazowiecki” 26, s. 15–24.
- Nikitiuk B., 1973, *Działalność Białoruskiej Włociańsko-Robotniczej Hromady na Białostocczyźnie (lata 1926–1927)*, [w:] *Powstanie i działalność Białoruskiej Włociańsko-Robotniczej Hromady na Białostocczyźnie (Materiały z sesji popularnonaukowej)*, Białystok, s. 25–77.
- Pałujan U.A., 1958, *O diejatielnosti i socjalnom charakterie Biełorussoj Kriestjansko-Rabocziej Gromady*, [w:] *Materiały konferencji młodych uczonej AN BSSR*, Mińsk.
- Idem, 1959, *Bor’ba BKR Gromady za social’noje i nacional’noje oswożdienije trudjaszczichsja Zapadnoj Biełorusssii (wtoraja połowina 1926 g.)*, [w:] *Iz istorii ocialisticzieskogo stroitielstwa Sowietsoj Biełorusssii*, Mińsk.
- Idem, 1960, *Uzniknennie i dziejnasć Biełaruskaj sjaljanska-raboczaj hramady ũ 1925–1926 hh.*, „Wiesci AN BSSR”, Serija hramadskich nawuk, 1.
- Idem, 1967, *Biełaruskaja sjaljanska raboczaja hramada*, Minsk.
- Pasierb B., 2012, *Autor trudnych tematów*, „Polityka i Społeczeństwo” 9, s. 372–380.
- [Red.], 1973, *Powstanie i działalność Białoruskiej Włociańsko-Robotniczej Hromady na Białostocczyźnie (Materiały z sesji popularnonaukowej)*, Białystok.
- [Red.], 2006, *Riespublika Biełarus’. Encykłopedija*, t. 2, Mińsk s. 355.
- Słabek H., 1964, *Rozwój organizacyjny Niezależnej Partii Chłopskiej i Zjednoczenia Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” (w świetle nowych materiałów)*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 6, s. 257–322.
- Smaliańczuk A., 2003, *Razhrom „Hromady”. Za kulisami palitycznaha skandalu*, „Histaryczny Almanach” 8, s. 214–227.
- Smaliańczuk A., 2008, *Razhrom „Hramady” na staronkach polskaha wilenskaha druku („Przełgład Wileński”, „Kurier Wileński”, „Słowo”)*, „Histaryczny Almanach” 12, s. 79–86.
- Smoljaninow M. M., 2008, *Połujan Włodzimierz Aleksandrowicz*, [w:] *Riespublika Biełarus’. Encykłopedija t. 6*, Mińsk, s. 182.
- Stalewicz A., [Rodziejewicz L.], 1930, *Suprać faszysckai akupacyi (Dziejnasć BSRH u masach)*, Minsk.

- Strycharz K., 2009, *45-lecie pracy naukowej profesora Henryka Cimka*, „Polityka i Społeczeństwo” 6, s. 184–191.
- Suławka A.R., 2014, *Prasa rosyjskojęzyczna Niezależnej Partii Chłopskiej (NPCh) w latach 1924–1927*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 41, s. 107–125.
- Suławka A.R., 2016, *Chłopska Partia Lewicowa (1927–1928). Geneza, próba działalności, upadek*, [w:] *Państwo – Demokracja – Chłopi. Studia z historii społeczno-politycznej Polski (XVIII–XX w.). Tom studiów dedykowany Profesorowi Romualdowi Waclawowi Turkowskiemu z okazji 65-lecia urodzin i 40-lecia pracy dydaktyczno-naukowej*, red. S.J. Pastuszka, J. Szejnabis-Zdyb, Warszawa–Kielce–Pułtusk, s. 207–218.
- Szaflik J.R., 1964a, *Niezależna Partia Chłopska i Zjednoczenie Lewicy Chłopskiej „Samopomoc”*, [w:] *Drogi rozwoju ruchu ludowego*, Warszawa, s. 217–229.
- Szaflik J.R., 1964b, *Powstanie Zjednoczenia Lewicy Chłopskiej „Samopomoc”*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 6, s. 193–210.
- Szaflik J.R. (red.), 1967, *70 lat ruchu naukowego. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez ZHRL przy NK ZSL dn. 22–24 XI 1965 r.*, Warszawa.
- Szaflik J.R., 1968, *Z dziejów Zjednoczenia Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” 1928–1931*, Warszawa.
- Szaflik J.R., 1969, *Odpowiedź na recenzję H. Cimka*, „Z Pola Walki” 2(46), s. 231–236.
- Szumilo M., 2012, [Rec.], *H. Cimek, Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2011, ss. 176, „Komunizm: system – ludzie – dokumentacja” 1, s. 249–253.
- Szyc S., 2013, *Działalność Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady w latach 1925–1927*, „Studia Białorutenistyczne” 7, s. 47–55.

Internet

- Zmarł profesor Józef Kukulka*, <http://web.archive.org/web/20060508095928/http://www.ism.uw.edu.pl/profesorkukulka.php> [dostęp: 5.12.2018]